

Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója a Fortunatusról szóló XVI. századi verses széphistóriának?

1. Egy régi magyar irodalommal foglalkozó barátom 2008 tavaszán megkért, próbáljam meg tisztázni: Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója – mint többen gondolták – a Fortunatusról szóló XVI. századi verses széphistóriának. A kérdésnek hosszabb utánajárással, nyelvi összevetésekkel eleget tettem, s ennek eredményét ezennel röviden közreadom.

„Az Fortunatusról való szép historia énece szerént szerevezve...” című verses históriának se a címlapján, se a mű végén nincs megnevezve se a fordító, se a nyomda, se a megjelenés ideje. E széphistória létrejöttével, benne a szerző, illetve az előállító nyomda meghatározásával többen foglalkoztak. A RMKT.-nak e művet tárgyaló jegyzetei utalnak arra, hogy TOLDY FERENC Heltai Gáspárt tartotta a mű fordítójának, továbbá hogy SZABÓ KÁROLY szerint a nyomtatás jellege Heltai kolozsvári nyomdájára vall (DÉZSI 1930: 496, 421). A „Magyar irodalmi lexikon” szintén azt jegyzi meg 1963-ban, hogy a mű „feltehetően Heltai nyomdájában készült” (MIRLex. 1: 359). Részletesebben MOLNÁR JÓZSEF vizsgálódott. Miután jellemezte Heltai Gáspár nyelvállapotát és valamennyi munkájának nyomdai hangjelölését, továbbá helyesírását (MOLNÁR 1963: 104–26), ezt állapította meg: „Helyesírási és hangtani kritériumok alapján Heltai lehet a fordító. A megjelenés ideje az adatok alapján 1559 utánra tehető”. (I. m. 112.)

Megjegyzem, hogy mindez nem fogadtatott el. NEMESKÜRTY ISTVÁN például amikor „Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza” című 1972-es tanulmányában felsorolja az 1570–1580 között magyarországi nyomdában megjelent, ránk maradt magyar nyelvű világi jellegű verses kiadványokat (NEMESKÜRTY 1972: 574–5), a Fortunatust „névtelen” szerzőjünek jelöli.

2. Arra gondoltam tehát, hogy részletesen, összehasonlító vizsgálattal és a mai ki szélesedett nyelvtudomány segítségével érdemes lesz ismét mérlegre tenni Heltai esetleges szerzőségét, sőt Heltai nyelvállapotának az eredetéről vallott korábbi felfogást.

Abból indultam ki, hogy BÁRCZI GÉZA 1963-ban így nyilatkozott: „egyáltalában nem képtelen az a föltevés, hogy a különben nem magyar anyanyelvű Heltai többé-kevésbé mesterségesen alkotott több nyelvjárás kiegyenlítésével, egybehangolásával egy írott nyelvváltozatot” (BÁRCZI 1963: 210–1). Továbbá VELCSOV MÁRTONNÉ a hetvenes évek végén szintén hajlott e nézet felé, miután alapos tanulmányban vizsgálta meg Heltai német anyanyelvének a nyomait magyar nyelvű műveiben: „a legfőbb nehézség az, hogy nem lehet egyetlen nyelvjárásra szűkíteni Heltai magyartudásának forrásait. Születésének, gyermekkorának helyét mindaddig nem sikerült biztosan megállapítani...” (VELCSOVNÉ 1978–1979: 68). MOLNÁR JÓZSEF viszont – mint jeleztem – vizsgálat alá véve Heltai valamennyi művét, sőt a nyomdájából kikerült munkákat is, BÁRCZIVAL egy időben, 1963-ban ki is mondja: „Feleslegesek azok az aggodalmak, hogy szász származása miatt csak később tanult magyarul (felnőtt korban), és így több vidék nyelvjárását tanulhatta meg. A művek vizsgálata alapján kiderül, hogy Heltai nyelvében a mezőségi nyelvjárás területre

jellemző sajátságok találhatók” (MOLNÁR 1963: 118). Hasonló eredményre jutott B. GERGELY PIROSKA is nemrégiben, amikor Heltai fabuláiból vett, regionálisnak látszó szavakat, szókapcsolatokat vetett össze az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” hasonló szócikkeivel, kiemelve a kolozsvári megfelelővel rendelkezőket, és tapasztalatait így összegezte: „Heltai írói nyelve is ugyanebben a közegben – vagyis a korábbi kolozsvári szociokulturális légkörben – teljesedett ki, és mindenekelőtt ebből táplálkozott, függetlenül attól, hogy hol (Heltauban vagy Nagyszebenben) született és hallott először magyar szót.” (B. GERGELY 2000: 43.) Hozzáteszem, hogy akik nem emelték ki, hogy Heltai nyelvhasználatának alapja a korabeli kolozsvári – szélesebb értelemben a mezősegi – nyelvjárás, azok is kitérnek rá, mennyire hatott Heltai élénk, zamatos és változatos stílusára a XVI. századi Kolozsvár beszélt nyelve, beszédmódja (l. pl. HORVÁTH 1957.², STOLL 1951., NEMESKÜRTY 1972., VARJAS 1964. és a korábban idézett szerzők).

Nos, magam is az utóbbiak véleményével értek egyet. Annak megállapítása végett ugyanis, hogy a Fortunatus fordítója Heltai Gáspár-e, kigyűjtöttem Heltai számos művének a hangtani és alaktani jellegzetességeit a Fortunatus nyelvével való későbbi összehasonlítás céljából, és egybevetettem őket a mai mezősegi nyelvjárás hasonló jelenségeivel (l. JUHÁSZ 2001.), majd úgy találtam, hogy Heltai nyelvnek valamennyi jelensége jól beleillik abba a kolozsvári nyelvjárás képbé, amelyet a mai állapotból a XVI. századra visszakövetkeztethetünk.

3. Mielőtt a Fortunatusról szóló széphistória szövegének nyelvállapotát és helyesírását összevetném Heltai műveinek a nyelvhasználatával és nyomtatásmódjával, rá kell mutatnunk e széphistória néhány fontos sajátságára. Említettem, hogy első kiadásán nincs rajta a megjelentetés ideje. A kutatók egybehangzó véleménye szerint a XVI. század második feléről lehet szó, pontosabban az 1578 és 1583 közötti időről. Szó esik ugyanis a széphistóriában a törökökről, és a széphistória tartalmazza a Telamon király meséjét is, amely 1578-ban látott napvilágot, továbbá Gallen János kassai könyvkereskedő 1583-as leltárában már ott szerepel a Fortunatus. (Részletesebben l. DÉZSI 1930: 495–6.)

A Fortunatus forrása a kutatók szerint egy igen népszerű, több nyelvre lefordított és átdolgozott német népkönyv volt, amelynek első ismert kiadása Augsburgban jelent meg 1509-ben. A széphistória Fortunatus történetét meséli el, aki világgá megy szerencsét próbálni, majd sok kaland és megpróbáltatás után meggazdagodva és meg is házasodva ismét letelepszik hazájában (a részletes tartalmát, feltüntetve a népkönyvtől való eltéréseket is, l. DÉZSI 1930: 492–5).

4. A Fortunatus első kiadásának (pontos címén: „Az Fortvnatvsrol valo szép historia, énece szerént szerevezve...”) teljes szövegét feldolgoztam. Először bemutatom külön a magán- és mássalhangzóknak, majd az alaktani jelenségeknek – a mai köz- és irodalmi nyelvtől eltérő, de a korabeli nyelvjárásra mindenképp jellemző – legfontosabb sajátságait. A hangtaniakat – a korábbi szokáshoz híven – szembenállásonként sorolom fel. A példákat is az első kiadásból idézem (helykímélés céljából sohase írom oda, hogy „pl.”), de a lelőhelyet – a könnyebb tájékozódás végett – az 1930-as RMKT. 8. kötetbeli szöveg sorszámával adom meg.

A) Magánhangzók. – 1. Labiális – illabiális megfelelés. – a) *ö*-zés (*ë*-vel szemben). Az első szótagban gyenge *ö*-zés jelentkezik: Iarthában *költében* (386. sor), meg *főpróget* (620. sor), *bőczüli* (3164. sor), viszont a *tesz*, *lesz*, *vesz* múlt időben mindig *tőt* (de *töttéc*), *lőt*, *vőt* alakú. A *-hoz/-hez/-höz* rag palatális, illabiális magánhangzót tartalmazó tőhöz általában *-höz* alakban járul: *emberhöz* (515. sor). Jellemző a Fortunatus nyelvére, hogy szuffixumban vagy szuffixum előtt a mai *e*-k helyén *ö*-t találunk: *jelentöttem* volna (3322. sor), *elöttöd* (477. sor); más esetekben fordítva, a mai *ö*-k helyén *e* áll: *iöyén* (342. sor), *Szúkólkedic* vala (945. sor). – b) *ü*-zés (*i*-vel szemben). Főleg hangsúlyos helyzetben néhány szóban az *i* váltakozik *ü*-vel: *vdöt* (226. sor), de *idő* (2578. sor); *vgyekezéc* (514. sor), de *igyekezni* (3358. sor). Az *öriz* is legtöbbször *ü*-vel szerepel: *örüznie* (543. sor). A *mi* és a *ti* névmás általában *ü*-vel fordul elő.

2. Zártság – nyíltság. – a) *u*-zás (*o*-val szemben). Csúpan öt-hat szóban, de következetesen jelentkezik: *czuda* (168. sor), *fuhait* (386. sor), *nagyubbat* (2817. sor), *Kuldúsoc* (935. sor). A *hol* szinte mindig *hún* alakban szerepel: *hún*, *valahun* (955. sor). – b) *í*-zés (*é*-vel szemben). Szintén néhány szó következetesen *í*-ző: *igíre nec* (643. sor), *dicziretet* (2650. sor), *itílec* (2817. sor), viszont *é* hang van a mai *í* helyén ezekben: *ként* (151. sor), *kéuánt* és *fértattya* (395. sor és 415. sor), *keferte* (2981. sor). – c) *a*-zás (*o*-val szemben). Csak a *váras* szóalakkal találkoztam: *váraft* (28. sor). Ide tartozik még az *állapattyokról* (18. sor). Viszont gyakori a mai *a* helyén az *o* szuffixum előtt: *Vadot* (223. sor), *bátron* (1026. sor), *nállod* (723. sor).

3. Diftongusok. – Egyetlen szóban található labiális utótagú kettőshangzó: *Bőü* (befzéddel, 109. sor), *bőüféggel* (399. sor).

4. Magánhangzók megnyújtása. – A *tesz*, *lesz*, *vesz* többeli *e*-je megnyúlik, úgyszintén a *nekem* névmás valamennyi alakjának első *e* hangja: *léfzen* (339. sor), *téjz* (476. sor), el *véfzen* (3257. sor), *Nékem* (493. sor).

B) Mássalhangzók. – 1. Depalatalizációs jelenségek. – a) *gy* > *d*. Egy szóban következetesen jelentkezik: *vadnac* (168. sor). – b) *ly* > *l*. Ezt a változást két szóban tapasztaltam, *t* előtt: *helt* (281. sor), *Királt* (2741. sor). – c) *ny* > *n*. Ez a változás *-ny* végű szavak meghatározott helyzetében következik be: *Pogán* (19. sor), *Poganjágban* (76. sor), *tartománt* (37. sor), *kiczin* ladáczkát (2829. sor). – d) A szótagzáró *l* viselkedése. A *volt* és *volna* legtöbbször *ó*-val fordul elő: *vólt* (112. sor), *vólna* (89. sor), továbbá hasonlóan *Mególtalmaznaya* (302. sor). Ezekkel kapcsolatban BENKŐ LORÁND a következőket jegyezte meg: „A XVI. század közepétől kezdve ... jött divatba: ... ékezettel látták el a hangsúlyos szótagokban, *l* + dentális zárhang előtt álló *o*, *ö* (*u*, *ü*) hangokat... De e jelölési mód az élő beszédben *l* nélkül, hosszú magánhangzóval ejtett szóalakoknak... a sajátos írásbeli kifejezése...” (BENKŐ 1957: 95.)

2. Mássalhangzó-nyúlás és -rövidülés. – A Fortunatusban igen gyakran – nemegyszer furcsa módon – megnyúlik intervokális helyzetben a mássalhangzó: *befzéllem* (5. sor); meg *eppiti* (58. sor), de *epiteni* (279. sor); *kőzzüllóc* (289. sor). Viszont megtalálható a rövidülés is: a múlt idő egyes szám harmadik személyében a *-tt*-ből *-t* lesz: *El rontatot* vala (318. sor). A szóvégi *-tt* határozórag hasonló módon megrövidül: *holot* (315. sor).

3. Hiátus és feloldása. – Egyes szavak esetében gyakori az intervokális *v* kiesése: *Súeget* (cím), *mieltec* (594. sor), de ugyanannyiszor meg is marad ez a hang: *Súuegét* (3328. sor), *miuelt vólna* (885. sor). És előfordulnak más esetek is: *Noue* (24. sor), *szerelemyért* (3163. sor).

4. Hiperurbanizmusok. – Az *óta* névutó összetett szavakban mindig *l*-es alakban szerepel: *miólta* (436. sor), *Rególta* (2669. sor), úgyszintén a *búcsú* és a *hónap*: *bulczút* (2614. sor), *hólnapiglan* (2607. sor).

C) Alaktani jelenségek. – 1. Szótövek. – A *vív*, *hív* ige tövől mássalhangzós kezdetű toldalék előtt a *v* kiesik: *vini* (367. sor), *hitta vala* (3573. sor). A *bujdosik*, *gyűjt* típusú igékben meg a *j* marad el: *gyűtöt vólt* (391. sor), *Budofni* (505. sor). A *bocsát*, *jut* ige továbbá a múlt időben megrövidül: *ki boczáta vala* (3352. sor), *hozzá iúttam vólna* (3308. sor).

2. Szóképzés. – Az *-at*, *-et* főnévképző érthetően gyakori: *Noue fiainac földden telepette* (24. sor). Más képzések: *czalattifág* (2748. sor), *Ió bornac miatta meg száyofulnánac* (3090. sor), *Homlokán arany hay le fúgdegel vala* (814. sor). Az *-ul* többször *-ol*, az *-ül* pedig *-öl* alakúvá válik: *tanólhattoc* (4. sor), *el ne merólne* (104. sor).

3. Fokozás. – A középfok jele *-b* (magán- és mássalhangzók után is): *tób bezzéllés* (245. sor), *bizonyosb* (707. sor).

4. Határozóragok. – A *-ból/-ből*; *-ról/-ről*; *-tól/-től* minden esetben így fordul elő, egyetlen kivétellel: *Attyátúl* (2614. sor). – A *-ban/-ben* helyett egyes esetekben *-ba/-be* áll: *Ióuendóbe* (735. sor), máskor meg fordítva: *kezében adá* (540. sor), *efzeben* veheti (3268. sor), és ehhez jönnek a megváltozott vonzatok. – Nem illeszkedik aztán a *-szor/-szer/-ször*: *előfzer* (315. sor) és labiálisan az *-on/-en/-ön* sem: *földden* (2846. sor).

5. Birtokos személyjelezés. – A többes harmadik személyben a birtokos személyjel *-ok/-ek/-ők*, de gyakran *-ők* helyett is *-ek*-kel találkozunk: *Attyockal* (43. sor), *tóllek* (68. sor), *hitóc* (76. sor). – Az egyes szám harmadik személyben az *-é* váltakozik *-i*-vel és *-e*-vel: *ennec nemzetit* (7. sor), *vetkeért* (256. sor).

6. Igeragozás. – Nem ritkán előfordul a vegyülékes múlt idő: *kereftenec* (274. sor), *szállottanac* (910. sor). Aztán nyilván idegen nyelvi hatásra sokkal gyakoribb a feltételes mód használata: „Ezben az Királynac mikor hir lót vólna | Hogy az Fortunatus vgyan *el ment vólna*” (729–730. sor). – A feltételes mód jelen idő egyes és többes szám harmadik személyében szintén gyakori a *-ja/-je*-vel, illetőleg *-ják/-jék*-kel megtoldott változat: *Eltáuoztatnáya* (304. sor), *kernéje* (851. sor), *kuldusoc várnayác* (961. sor). – Érdekes módon a főnévi igenév az egyes és többes harmadik személyű fő ige mellett személyragot kap: ötlet *meg várnia* kéré (955. sor), Baráti kezdénc önéki *lennie* (1013. sor).

7. Az *az*, *ez* mutató névmás és az *az* határozott névelő viselkedése. – Az *az* és *ez* *z*-je megmarad mássalhangzóval kezdődő szó előtt is: *Az Attyát* (856. sor), *az víz ózón vtán* (25. sor), *Ez széles világon* (108. sor). A különös az, hogy az *az* és *ez* *z*-je általában nem hasonul az utána álló, mássalhangzóval kezdődő rag, névutó, illetőleg névmás kezdő mássalhangzójához. Az egész műben megszámláltam az idevágó eseteket: 16 *azban*, 20 *ezben*, 3 *azból*, 15 *ezből*, 6 *ez fele*, 12 *azkor*, 9 *az mi* (esetleg még valamilyen rag áll a *mi* után), 6 *az ki*, 3 *azhoz*, 3 *aznac*, 1 *az melyben*, 3 *az mint*. Viszont – kisebb számban –

megjelennek a hasonult változatok is: 13 *ackor(on)*, 12 *ennec*, 13 *annac*, 3 *a ki*, 2 *ezzel*, 1 *azzal*, 2 *ennél*, 1 *annál*, 1 *arról*, 1 *ennélkül*.

D) Mondattani jelenségek. – 1. Szórend. – Három jellegzetes – a szokásostól erősen eltérő – szórendtípust említék. – a) Birtokos szerkezetben a birtokszó előtt gyakran megjelenik a harmadik személyű személyes névmás: Kinek *ő életét*, Neué tudom (6. sor). – b) Jellemző az accusativus cum infinitivo szó szerinti visszaadása: *Iofzágot nem mondncac lennie senkinél* (363. sor). – c) Verstani okokból, idegen hatásra stb. szokatlan, sőt furcsa sorrendű mondatokkal találkozunk: *Egy mezőt vtokban hogy találtac volna* (90. sor).

E) Egyé b e s e t e k. – Előfordulnak talán német hatásra valló mássalhangzó-kettősségek: *ótt* (918. sor, de leggyakrabban *ótet*, 951. sor és ritkán *ót*, 545. sor is), *árrát* (928. sor), *meg czuffolt vala* (153. sor), *ostorrúl* (1991. sor) és *heted izic verni* (251. sor). – Szerepelnek aztán magyarosnak mondható, sőt talán népies változatok: *-lan/-len: eddiglen* (418. sor), *azértlan* (617. sor); *-ten: régenten* (214. sor); *-den: rövideden* (193. sor); két igekötő az ige előtt: *el ki vőfzte vala* (156. sor), *el be vitte vala* (2954. sor); raghalmozás: *Nekiknec* (162. sor), *Onnaton* (2611. sor); iker-szófélek: *fiuas es riuafra* (1940. sor).

5. Következzék ezek után az ö s s z e h a s o n l í t á s ! Megvizsgáltam – a Fortunatuséhoz hasonló módon – Heltai Dialogusát (1552.), a Száz fabula kefelevonátát (1566., az ELTE Magyar Nyelvészeti Könyvtárában), a Cancionalét (1574.) és szűrőpróbaszerűen Heltai más műveit is. Természetesen támaszkodtam MOLNÁR JÓZSEF Heltai Gáspár munkáinak nyelvhasználatát és helyesírását bemutató – már jelzett – eredményeire (MOLNÁR 1963: 104–26, kül. 118–26).

A nyelvi és helyesírási egyezéseket nem részletezem, csupán utalok rájuk. A különbségeket viszont érthetően igen. Ami a magánhangzók, a mássalhangzók, az alaktani jelenségek és a szórend állapotát illeti, szinte a legapróbb részletekben sincs számottevő különbség a Fortunatus és Heltai művei között (még az egyetlen diftongus [*bóú*] is megvan mindkét nyelvhasználatban). Legfeljebb több esetben arról lehet szó, hogy például a Dialogusban valamennyivel nagyobb arányban fordul elő egy-egy jelenség (pl. a szuffixumbeli *ó* hangok helyén az *e*), mint a Fortunatusban.

Egy lényegi különbség azonban van a kétféle írásmód – és minden bizonnyal a kiejtés – között: a Fortunatusban – mint már utaltam rá – száznál is jóval több esetben az *az* és *ez* *z*-je nem hasonul az utána következő szó, illetve rag vagy névutó első mássalhangzójához: *ezből* (67. sor), *azban* (204. sor), *Az mit* (396. sor), *Ezhez* (1613. sor), *az melyben* (2835. sor), *az fele* (2798. sor). És mintegy ötven alkalommal találkozunk hasonult formákkal: *ackor* (464. sor), *ennec* (1945. sor), *Ezzel* (2146. sor), *ennél* (2224. sor), *arról* (3362. sor). Az *az*, *ez* *z*-je általában el sem marad, hiányjellel sem jelöltetik mássalhangzóval kezdődő szó előtt: *ez dologból* (13. sor), *az régi Példákból* (16. sor), *ez világban* (22. sor). De megjelenik a Fortunatusban is a visszafelé dülő ékezzettel jelölt *a* betű: *à Czafzarnál* (266. sor), *à fegitfég* (432. sor), *à Gazda* (1894. sor).

Tehát a Fortunatus szerzője – a mai határozott névelő, a mutató, valamint a vonatkozó névmás ragos és névutós alakjainak az írásában (és kiejtésében) – nem kö-

vette Heltai eljárását, amelyet műveiben tapasztaltunk, és amelyet MOLNÁR így összegezett: „Az ez, az z-je Heltai nyomtatványaiiban mássalhangzó előtt a következőképpen alakul: *a' fžēt, e' vilagon, a' melly, a' kic*. Tehát hiányjellel jelöli a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt a z kiesését. Néha a hiányjel el is marad, és egybeírja az *a-t* vagy *e-t* a szóval, pl. *eképen* stb., de a szókezdő mássalhangzót általában nem kettőzi meg.” (MOLNÁR 1963: 121.) (A határozott névelőt Heltai egyes munkáiban a következőképpen jelölte: *Dialogus: à bôlcz Salomon, à rēfzegec; az Wrnac; – Cancionale: A fžép Indiaról, Az Barbaroffánac, az Bűn ért.*)

Kisebb jelentőségű különbségek. a) A mai *pedig* a Fortunatusban ugyanígy és *pediglen* alakban fordul elő, viszont a *Dialogus*ban mindig *kedig* alakú. b) A *-ni* főnéviigenév-képző Heltainál korábban *-nyi* alakú (kefelevonat: *tanyitványoc*, *Cancionale: meg ternyi*), a Fortunatusban azonban nem találok vele.

Külön kell szólnunk a Fortunatus szűkebb értelemben vett helyesírásáról. A hangjelölés – beleértve a „cs” hangnak *cz*-vel, a „zs” hangnak *ŷ*-vel való jelölését is – megegyezik MOLNÁR idevágó jellemzésével (MOLNÁR 1963: 122–6; az *à*-val való jelölésnek az igeragozásban betöltött szerepéről I. VELCSOV MÁRTONNÉ 1978–1979: 53, 57–67).

E tekintetben is egy dologban van eltérés: MOLNÁR szerint Heltai a *d + j* hangkapcsolatot 1570-ig *dgy*-vel jelöli, 1570-től kezdve azonban *di*-vel. A Fortunatusban, amely – mint jeleztem – minden valószínűség szerint 1578 és 1583 között látott napvilágot, csak *dgy* jelöléssel találok: *tudgya* (399. sor), *hadgyuc* (593. sor), *hidgyed* (595. sor), *meg fogadgyác* (1526. sor).

A leírtak után már válaszolhatunk a címben feltett kérdésre. Először is egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy – mint utaltam rá – TOLDY FERENC, SZABÓ KÁROLY után MOLNÁR JÓZSEF – a részletes vizsgálatot követően is – szintén igenel válaszolt, vagyis hogy a Fortunatus fordítója, átdolgozója Heltai volt. Magam mégis azzal a megállapítással zárom tanulmányomat, hogy ismerve Heltai pontosságát, következetességét (hiszen még más szerzőknek az ő nyomdájába került munkáit is a saját nyomdászati eljárásához, helyesírásához igazította), és mivel egy a Heltaiétól eltérő lényeges megoldás végighúzódik az egész művön, úgy gondolom, valószínűleg nem Heltai a Fortunatus fordítója, átdolgozója. Viszont akkor ki lehetett? Több kutatóval egyetértve: egy akkori kolozsvári protestáns pap vagy tanító. Emellett szól, hogy Heltai elsősorban prózaíró volt, ahogy a Fortunatus RMKT.-beli jegyzeteiben olvashatjuk: „Heltai kevés verses művében nem mutatkozik olyan gyakorlott verselőnek sem, mint a szép história szerzője.” (RMKT. 8: 496.) Bár ez utóbbi sem volt igazán költő (döcögő versek, rossz rímek, a retorikai eszközök hiánya stb.), valójában azonban gyakorlott verselő lehetett (magam a verselést véve alapul egy mai – vagy tegnapi – vőfélyhez, falusi rigmusmondóhoz hasonlítanám, csak természetesen műveltebb fokon). Több, aránylag sikerültebb versszak található a széphistóriában, ilyen például a következő (1764–1768. sor):

Iffiac meg ęrczétec mit írni akaroc,
 És minémű dolgot előtekben adoc,
 Mert illyen dolgot fohúl nem találóc,
 Hogy ez tőruény vólna az mit itt hallottoc.

A szerzőnek viszonylag műveltebb protestáns pap vagy tanító voltára utal például az, hogy – mint jelzi – versével kettős célja van: tanítani és mulattatni. A szépirodalom ezenkívül sok elmélkedést tartalmaz (pl. a szeretet fontosságáról, az adakozásról, a szegények megsegítéséről stb.). Aztán szerzője jól ismeri a Bibliát: Szent Dávidot és a zsoltárokat, továbbá Sámuel prófétát és Szent Mátét említi. Deák rendről és közben a széniorról beszél. Utal továbbá Szent Pál korintusbeliekhez írt levelére a „tizenhatodik részére” (tudtommal a Biblia fejezeteit a reformátusok hívták a legutóbbi időkig „rész”-nek, mostanában a „fejezet” megjelölést hallom). Idézi aztán a klasszikus írók közül Cicerót, Ovidiust, majd Catót, Arisztotelészt. Olvashatunk itt Parisról, Helenáról, Trójáról és így tovább, de szinte felsorolja, amit csak tud történelemből, földrajzból, az egyes népekről. Protestáns voltát az is bizonyíthatja, hogy Rómáról ezt írja: „az vakságban ő még is meg marat”. Megemlékezik – mint már jeleztem – a törökök akkori ittlétéről, elnyomásuk „fulfágá”-ról is (177–180. sor):

Kiket nē mōdhatūc hogy meg ne ifmértūc
Mert nem foc ideye hogy nyakokon nēkūnc,
Eféc nagy fulfága kit előb nem ertūnc,
Kiről foc ideig meg emlekezhētūnc.

Persze – Heltai ellenében – nehéz megmagyarázni a következő befejezésbeli sort: „Eftz íruán Németből Szebemben hallottam”. Nem feledkezve meg arról sem, hogy igazából Heltain kívül nemigen ismerünk olyan költőt, aki jól tudott németül, németek közt forgolódott hosszabb ideig, és Nagyszébenben tartózkodott. Az is igaz viszont, hogy az említettekén kívül alig utal valami a szépirodalom német eredetére. A fordító, átdolgozó jól tud magyarul, – mint utaltam rá – ún. magyaros, sőt (ha lehet mondani) népies kifejezéseket is sűrűn használ.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- B. GERGELY PIROSKA 2000. Szóhasználat-párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből. Magyar Nyelvjárások 38: 41–50.
- DÉZSI LAJOS szerk. 1930. Jegyzetek a Fortunatushoz. In: Régi Magyar Költők Tára 8: 491–6.
- HORVÁTH JÁNOS 1957². A reformáció jegyében. Gondolat Kiadó, Bp. 367–88.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A mezősegi nyelvjárási régió. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp. 2001: 296–302.
- MiRLex. = Magyar irodalmi lexikon. Főszerk. BENEDEK ELEK. 1–3. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963.
- MOLNÁR JÓZSEF 1963. A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN 1972. Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza. Irodalomtörténeti Közlemények 76: 555–79.
- Névtelen 1930. Az Fortunatusrol valo szép historia, ének szerént szerezve... In: Régi Magyar Költők Tára 8: 337–433. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.

STOLL BÉLA 1951. Bevezetés. In: Heltai Gáspár: Dialogus. Az 1552. évi kiadás hasonmása. Bp. V–30.

VARJAS BÉLA 1964. Heltai Gáspár. In: A magyar irodalom története 1. Főszerk. SÓTÉR ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp. 362–72.

VELCSOV MÁRTONNÉ 1978–1979. Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. Néprajz és Nyelvtudomány 22–23: 47–70.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Was Gáspár Heltai the translator and/or adapter of the sixteenth-century romance on *Fortunatus*?

The author discusses two major issues in this paper. First, via a detailed comparison of linguistic features found in his writings, he tries to support the claim that Gáspár Heltai's language was not a conglomerate of various different dialects but reflected the Mezőség dialect, in particular, the spoken language of Kolozsvár, of the 16th century. Second, using similar methods and means of analysis, he concludes that, although the language (phonological, morphological and syntactic properties) of the epic poem on *Fortunatus* does not substantially differ from Heltai's own usage, it mainly includes, unlike Heltai's writings, forms like *azban* 'in that', *ezből* 'from this', *aznac* 'to that', *ezféle* 'like this' etc. and does not represent the cluster *d + j* in the way Heltai does, either. If we additionally consider the facts that Heltai was primarily a prose writer and that the erudition of the translator of the poem, as can be gleaned from the romance itself, points toward Protestantism and one of the Reformed colleges, the final conclusion that the translator and adapter of *Fortunatus* was not Heltai (but rather an unknown Protestant priest or perhaps a schoolmaster) is perhaps not unfounded.

ISTVÁN SZATHMÁRI